

A photograph of a forest with tall, thin trees and a grassy foreground. The trees are mostly deciduous with some evergreens, and the ground is covered in green grass and low-lying plants. The sky is visible through the canopy.

Haltiaain mailla

Kotimaisia uskomus- ja fantasiaolentoja

Merja Leppälahti

HALTIAIN MAILLA

Merja Leppälahti

Haltiaain mailla

Kotimaisia uskomus- ja fantasiaolentoja

Nimikkeen automaattinen analysointi tietojen, erityisesti mallien, trendien ja korrelaatioiden, saamiseksi ("tekstin- ja tiedonlouhinta") on kielletty.

Julkaistu aikaisemmin nimellä *Vahvaa väkeä* (Finn Lectura, 2012)

© 2024 Merja Leppälahti

Kustantaja: BoD · Books on Demand GmbH, Helsinki, Suomi

Kirjapaino: Libri Plureos GmbH, Hampuri, Saksa

ISBN: 978-952-80-8308-5

Sisällys

Johdanto	6
Kansanperinteestä ja fantasiasta	10
I Monenlaisia haltioita	37
II Jättiläisiä, peikkoja ja maahisia	66
III Eläviä kuolleita	91
IV Piru ja kuolema	120
V Ihmissusia ja muita muodonmuutoksia	136
VI Lohikäärme	160
Lopuksi	178
Aineistot ja kirjallisuus	179
Viitteet	191

Johdanto

Ennen vanhaan, kun ei ollut televisiota, tietokonepelejä eikä viihdekirjallisuutta, kerrottiin erityisesti talvi-iltojen ajankuluksi tarinoita ja satuja. Vanhat ja nuoret keskittyivät kuuntelemaan mieltä kuohuttavia kertomuksia kummallisista tapahtumista ja oudoista sattumuksista. Tällaista kansan kertomusperinnettä on tallennettu arkistoihin, mutta aivan samoja asioita ja ilmiöitä löytyy nykyäänkin populaarikulttuurin tuotteista, kuten elokuvista, peleistä ja viihdekirjallisuudesta. Kansanperinneaineokset kuuluvat fantasian perusrakenneaineuksiin.

Ei tarvitse olla erityisen syvällisesti perehtynyt sen paremmin fantasia-kirjallisuuteen kuin kansanperinteeseenkään huomataksaan, että niistä löytyy paljon yhteistä. Kaikkein useimmin tällaiset yhtäläisyydet liittyvät fiktiivisiin, siis kuviteltuihin, olentoihin. Sellaiset olennot kuin haltiat, peikot, elävät vainajat tai ihmissudet näyttävät olevan aivan kotonaan sekä fantasiassa että kansanperinteessä, joten on helppo uskoa, että hyvin monella fantasiaolennolla on jollakin tavalla juuria kansanuskomuksissa.

Fantasian kuvasto on kuitenkin aika tavalla ylikansallista, jolloin melko lailla samantyyppiset hahmot esiintyvät kirjoissa ja elokuvissa, olipa ne kirjoitettu missä maassa tahansa. Monella olennolla on tiettyjä ominaisuuksia, jotka toistuvat kerran toisensa jälkeen – fantasiaa harrastava lukija kyllä tietää, millainen on ”oikea” haltia, vampyyri tai lohikäärme, minkälaisia ominaisuuksia sillä voi olla ja mikä ei tule kysymykseen. Olennot, joiden olemassaolon historia liittyy kansanuskomuksiin, ovat

lähteneet elämään omaan elämäänsä. Monessa tapauksessa voisi oikeastaan sanoa, etteivät kysymyksessä enää ole edes aivan samat olennot.

Tässä kirjassa kuvaillaan joitakin fantasiassa yleisiä kuvitteellisia olentoja erityisesti suomalaisen kansanperinteen näkökulmasta. Vaikka monet fantasiaharrastajat ovat innolla tutustuneet skandinaaviseen jumaltarustoon ja kelttimytologiaan, suomalainen perinne on useimmille melko tuntematonta. On kuitenkin kiinnostavaa ja joskus ehkä hyödyllistäkin tietää, mitä täällä meillä on ajateltu esimerkiksi haltioista tai ihmisisistä.

Tämä kirja rakentuu nimenomaan kansanperinteen olentojen ympärille. Ennen olentojen lähempää tarkastelua esitellään yleisemmin tämän kirjan sisällön kannalta keskeistä kansanperinneaineistoa sekä fantasiakirjallisuuden luokittelua ja käsitteistöä otsikolla Yleistä kansanperinteestä ja fantasiasta. Tämä luku sisältää taustatietoja, joiden avulla kirjasta saa halutessaan kenties hieman enemmän irti. Kirjan loppuosan viitetiedot sekä kirjallisuusluettelot toimivat myös kiinnostuneelle apuna lisätietojen ja tarkennusten saamiseen. Teksti on kuitenkin ymmärrettävissä ilman näitä tietojakin, joten on täysin mahdollista hypätä suoraan fantasiaolentoihin, mikäli niin haluaa.

Esiteltävät olennot on jaettu kuuteen ryhmään. Ensimmäisenä ovat vuorossa haltiat ja tontut, jotka suomalaisessa uskomusperinteessä ovat yleensä yksittäisolentoja, olipa kysymyksessä kotitonttu tai metsänhaltia. Seuraavaksi siirrytään yhteisöolentoihin, joita ovat erityisesti jättiläiset, peikot ja maahiset. Näiden on ajateltu elävän paljon ihmisten

tapaan omissa asuinpaikoissaan, jotka ovat voineet sijaita kallioiden sisällä tai maan alla. Näiden jälkeen vuorossa ovat elävät kuolleet. Fantasiassa tunnetaan monenlaisia eläviä vainajia, mutta ainakaan nimikkeiden runsaudessa kansantarinat eivät jää toiseksi. Paholainen ei kuulu fantasian keskeisimpiin olentoihin, mutta kansanperinteessä monenlaiset pirut mellastavat innokkaasti. Samaan ryhmään on yhdistetty kuolema silloin kuin se esiintyy olentona. Muodonmuutosten kohdalla käsitellään erityisesti ihmissusia, jotka ovat muodonmuuttajista tunnetuimpia sekä fantasiassa että kansanperinteessä. Kuudes ryhmä on omistettu lohikäärmeelle ja sen kotoisille, kiemurteleville käärmesukulaisille.

Kunkin olentoryhmän esittely alkaa kansanperinteestä, jonka keskeisimmässä roolissa ovat tässä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistoon tallennetut uskomustarinat sekä aiheeseen liittyvä tutkimuskirjallisuus. Käytetyistä tutkimuksista keskeisiä ovat Kaarle Krohnin *Suomalaisten runojen uskonto* (1914), Uno Harvan *Suomalainen muinaisusko* (1948) ja Martti Haavion *Suomalaiset kodinhaltijat* (1942) ja *Suomalainen mytologia* (1967) sekä eri tutkijoiden uudemmat, useimpien tiettyyn olentoon tai olentoryhmään kohdistuvat tutkimukset. Nämä löytyvät lähdeluettelosta.

Kansansaduissa esiintyy usein samantyyppisiä olentoja kuin uskomustarinoissa, ja viittauksia vastaaviin olentoihin löytyy toisinaan myös muunkin kansanperinteen alueelta. Joka pääluvun yhteydessä on pieni katsaus kyseiseen olentoihin kansansaduissa. Sen sijaan muita, esimerkiksi kansanrunouden alueelle sijoittuvia yhteyksiä mainitaan vain silloin, kun ne selvästi tuovat aiheeseen jotain lisää. Tarkoituksena on

antaa yleiskuvaa erilaisista kansanperinteessä esiintyvistä kuvitteellisista olennoista ja niiden ominaisuuksista, jotka usein vaihtelevat eri yhteyksissä.

Perinneaineksen lisäksi jokaisen olentoryhmän kohdalla tarkastellaan lyhyesti samantapaisia olentoja kotimaisessa fantasiassa varhaisista taidesaduista 2000-luvun kirjallisuuteen sekä annetaan joitakin esimerkkejä käännösfantasiasta. Tässä ei pyritä perinpohjaiseen käsittelyyn eikä esitetä kattavia teosluetteloita, vaan keskitytään esittelemään muutamia fiktiivisten olentojen kannalta keskeisiä teoksia tai tyypillisiä esimerkkejä.

Toisinaan kuulee väitettävän, ettei maksa vaivaa lukea kotimaista fantasiaa, koska se on enimmäkseen englanninkielisen fantasian heikkoa kopiointia. Tietenkin käännösfantasia on vaikuttanut ja vaikuttaa jatkuvasti kotimaiseen fantasiakirjallisuuteen, sitä ei voi kieltää eikä siinä siinänsä ole mitään pahaa. Kotimaisessa fantasiakirjallisuudessa on kuitenkin paljon mielenkiintoista, omaperäistä ja jännittävää – usein mukana on jopa omaleimaisesti suomalaisia aineksia. Yhtenä tämän kirjan tarkoituksena onkin herättää kiinnostusta sekä kansanperinteeseen että kotimaiseen fantasiakirjallisuuteen. Edes perinteentutkija ei suinkaan pidä kaikelle kotimaiselle fantasialle välttämättömänä kotoisen perinneaineksen käyttöä. Toivottavasti kuitenkin edes yksi fantasian harrastaja löytää tästä kirjasta inspiraatiota myös omiin fantasiakirjoitelmiinsa.

Kansanperinteestä ja fantasiasta

Kansanperinteeseen kuuluu hyvin monenlaista ainesta: satuja ja tarinoita, uskomuksia, sanontoja, leikkejä, tansseja, juhla- ja työtapoja, rakennusten, tarvekalujen ja vaatteiden valmistustapoja ja niiden ominaispiirteitä sekä paljon muuta sellaista, joka on tyypillistä jonkin tietyn kansan tai ryhmän jakamalle kulttuurille. Tässä kansanperinteenä käsitellään kuitenkin lähinnä vain kertomusperinnettä.

Suullisesti kerrotut sadut ja tarinat ovat toimineet viihteenä kaikenikäisille siihen aikaan, kun ei ollut tarjolla elokuvia, televisiota eikä radiota; kirjat olivat harvinaisia ja sisälsivät enimmäkseen uskonnollisia aiheita. Satujen juonenkäänteet tarjosivat jännitystä ja romantiikkaa, ja monia uskomustarinoita on kerrottu kuohuttavina tositapauksina, jotka ovat antaneet pohdittavaa pitkäksi aikaa. Myös kalevalaiset runot, jotka nykyään komeilevat juhlatilaisuuksien pakollisina korkeakulttuurisina ohjelmanumeroina, ovat aikanaan kuuluneet tavallisten ihmisten elämään arjessa ja juhlassa.¹ Se, mikä on ollut kuulijoista tavalla tai toisella mielenkiintoista, on säilynyt ihmisten muistissa ja sitä on kerrottu kerran toisensa jälkeen. Esimerkiksi talosta toiseen kiertelevät ammattilaiset, kuten suutarit, toivat usein mukanaan uusia tarinoita.

Kaunokirjallisuudessa on kautta aikojen kuvattu yliluonnollisia ilmiöitä, mutta vasta kun valistus aika ja tieteellisen maailmankuvan muodostuminen saivat aikaan realistisen romaanin syntymisen, alettiin fantasiasisältävät kertomukset erotella realistisista kuvauksista.² Varhainen kiinnostus yliluonnolliseen liikkui aluksi pääasiassa kauhun piirissä;

1800-luvulla syntyi mm. goottilainen kauhuromaani. Toisaalta esimerkiksi Jules Vernen 1860-luvulta lähtien ilmestyneissä seikkailuromaneissa oli jo science fictionin aineksia.³ Fantasiakirjallisuus, sellaisena kuin se nykyään tunnetaan, on kuitenkin syntynyt vasta 1900-luvulla.

Suomalaisesta kansanperinteestä

Vanhin tieto suomalaisten kansanuskomuksista on Mikael Agricolan kirjaama; hän julkaisi *Davidin Psalmtarin* suomennoksen esipuheessa vuonna 1551 runomuotoisen luettelon hämäläisten ja karjalaisten paltvomista epäjumalista. Tämän jälkeen monet yksittäiset kansanperinteestä kiinnostuneet oppineet keräsivät omia kansanperinnekeräelmiään. Varhaisia kansanperinnejulkaisuja olivat Henrik Florinuksen vuonna 1702 ilmestynyt sananlaskukokoelma⁴, Christfrid Gananderin *Mythologia Fennica* vuonna 1789 ja Zacharias Topelius vanhemman viisi vihkoa kansanrunoja⁵ vuosina 1822–1831. Näissä käytetyt laajat perinneaineistot tuhoutuivat Turun palossa vuonna 1827.

Suomessa on kansanperinnettä kerätty järjestelmällisesti talteen 1800-luvulta lähtien, kun kansallisromanttiset aatteet herättivät kiinnostusta kansanperinteeseen. Erityisesti Elias Lönnrotin työ yhtenäisen eepoksen muodostamiseksi kansan parista kerätystä aineistosta ja *Kalevalan* eri versioiden⁶ ilmestyminen herätti kiinnostuksen kerätä talteen mahdollisimman paljon perinneaineistoja.⁷ Opiskelijat tekivät perinteenkeräysmatkoja kansan pariin eri puolille Suomea ja Karjalaa; lisäksi aineistoa saatiin kansankerääjiltä, jotka kokosivat aineistoa

lähiympäristöstään ja lähettivät saaliinsa kirjeitse arkistolle. Tämän työn ansiosta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aineistot muodostavat yhden maailman suurimmista kansanperinnekokoelmista.

Kansanperinteen kannalta Suomi on jaettu perinnealueisiin⁸, joiden ominaispiirteisiin ovat vaikuttaneet monenlaiset maantieteelliset ja kulttuuriset seikat. Esimerkiksi vahvasti ortodoksisuuteen liittyvät piirteet eivät ole levinneet kauas ortodoksisen alueen ulkopuolelle. Kielirajat eivät kuitenkaan aina ole muodostaneet rajoja perinteelle, esimerkiksi suomenkielisen Etelä-Pohjanmaan peikkoperinne ja lähialueen ruotsinkielinen troll-perinne sisältävät hyvin samankaltaisia aineksia.⁹ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto on kuitenkin keskittynyt nimenomaan suomenkieliseen perinneaineistoon.¹⁰

Perinnelajit

Suullista kansanperinnettä on tapana luokitella eri perinnelajeihin, kuten sanalaskut, arvoitukset, loitsut tai itkuvirret. Proosamuotoisen kertomusperinteen ensimmäinen tieteellinen lajityyppijako on Grimmin veljesten laatima; he erottivat toisistaan myytin, sadun ja tarinan. Tämän kirjan kannalta kiinnostavia perinteenlajeja ovat erityisesti kertomusperinteeseen kuuluvat uskomustarinat sekä sadut. Muutaman kerran viitataan myös kansanrunouteen, erityisesti loitsuihin.

Uskomustarinoiden on nimensä mukaisesti ajateltu sisältävän asioita, joihin yhteisössä on uskottu. Kansansaduissa voi esiintyä hyvin samantapaisia olentoja ja tapahtumia kuin uskomustarinoissa, mutta sadun ja

uskomustarinan välillä on periaatteessa hyvin selvä ero: uskomustarina kerrotaan totena tai mahdollisesti totena, mutta satua ei ole tarkoitus uskoa todeksi. Käytännössä ero uskomustarinan ja sadun välillä on kuitenkin joskus liukuva, sillä toisinaan myös erilaisista uskomusolennoista kertovat uskomustarinat ovat uusille alueille levitessään alkaneet muistuttaa satua.¹¹ Joskus tarinoista on erotettu varsinaisten uskomustarinoiden ja satujen välille sijoittuvat satu- tai fantasiatarinat, joita on nimetty ajanvietetarinoiksi.¹²

Uskomustarinoiden lisäksi uskomusainesta käsittelevät myytit ja legendat. Perinnetieteellisen määritelmän mukaan myytti on ”uskonnolliseen maailmankäsitykseen kuuluva kertomus suuren alkuajan (maailman luomiskauden, ratkaisevan ’alkuhetken’) perustavanlaatuisista tapahtumista ja jumalten (kulttuuriheerosten, sankarien jne.) esikuvallisista teoista.”¹³ Legendat puolestaan ovat alun perin olleet pyhiä tekstejä, kristillisten pyhimysten elämäkertoja. Määritelmän mukaan legenda on pyhiin henkilöihin liittyvä kertomus, jolla on kertojalleen maailmankatsomuksellista merkitystä.¹⁴ Arkipuheessa myytti tarkoittaa usein jonkinlaista epätotuutta, virheellistä käsitystä tai harhaluuloa. Legenda puolestaan kuvaa positiivista erityisyyttä, ”legendaarista”. Tosin myös legenda voi joskus merkitä valhetta tai väärää tietoa; samaan tapaan kuin vääräksi osoitettu uskomus voi olla ”pelkkä myytti”, liioitteleva väite voi arkipuheessa olla ”pelkkää legenda”.

Uskomustarinat

Uskomustarina (aikaisemmin myyttillinen tarina) on tutkijoiden käyttöön ottama nimitys kansankertomuksille, joissa esiintyy kansanuskon¹⁵ alueelle kuuluvia olentoja tai tapahtumia. Uskomustarinoiden lisäksi kansantarinoihin kuuluvat *historialliset tarinat* ja *paikallistarinat*, jotka eivät sisällä yliluonnollisia uskomusaineksia. Uskomustarinaa kutsutaan tutkimuskirjallisuudessa *memoraatiksi*, kun yliluonnollisten tapahtumien kerrotaan sattuneen kertojalle itselleen tai hänen lähipiiriinsä kuulualle henkilölle.

Uskomustarinat noudattavat ”perinteen kielioppia”, jossa on kaksi tärkeää sääntöä. Ensinnäkin yhdessä tarinassa kerrotaan aina vain yhdenlaisesta uskomusolennosta, eikä eri olentoja koskaan yhdistetä samaan tarinaan. Toiseksi konkreettiset uskomustarinat kiinnittyvät aina tiettyyn maantieteelliseen ympäristöön, koska samoilla uskomusolennoilla on eri alueilla eri nimityksiä ja samat aiheet voivat eri seuduilla liittyä eri olentoihin.¹⁶ Tässä kohtaa fantasiaa eroaa uskomustarinasta hyvin selvästi. Fantasiakertomus voi toki aivan hyvin rakentua yhdenlaisen olennon varaan; esimerkiksi vampyyrikertomuksissa ei välttämättä tarvita vampyyrien lisäksi muita olentoja eikä takapihalta löydetty peikonpoikanen edellytä muiden fantasiaolentojen kuin peikkojen olemassaoloa. Fantasiakertomuksessa minkään olennon kuvaaminen ei kuitenkaan sulje pois muiden olentojen esiintymismahdollisuutta, ja monenlaisten fantasiaolentojen esiintyminen samassa fantasiakertomuksessa on aivan tavallista. Myöskään perinteen alueellisuus ei kovin tiukasti rajoita fantasiaolentojen käyttöä. Esimerkiksi alun perin vahvasti

itäeurooppalaiseen perinteeseen kuuluneita vampyyreja voi fantasiassa esiintyä aivan millä alueella tahansa. Myös vampyyri-nimitys on vakiintunut fantasiassa yleiseen käyttöön, vaikka eri alueiden kansantarinoissa on tunnettu muitakin nimityksiä.

Uskomustarinat ovat tavallisesti lyhyitä kertomuksia, joissa muutamalla lauseella kuvataan erikoisen tapahtuman pääasiat. Yksityiskohtia kuvaillaan vain juuri sen verran, kuin tarinan käsittämiseksi on tarpeen:

Muuan tytär oli mennyt metsään, eksynyt sinne ja joutunut karhun pesään. Karhu oli tehnyt sille pojan, pennun. Ja niille oli aina tuotu ruokaa, kaikenlaista ruokaa, mutta ei sellaista, että siitä olisi ollut mitään ulostekemistä. Maahiaiset heitäkin ruokkivat.¹⁷

Tarinan lukija haluaisi ehkä tietää tapahtumista monenlaisia isompia ja pienempiä asioita ja jää ehkä vielä miettimään, mitä sitten myöhemmin tapahtui. Täydennykset on kuitenkin tehtävä oman mielikuvituksen avulla, sillä muistiinmerkitty tarina ei kerro tämän enempää.

Uskomustarinoissa ei yliluonnollista juuri selitellä, usein se vain tiedetään:

Kerran 2 poikaa ottivat laitumelta hevoset juhannusaattoiltana ja läksivät niillä ajamaan. Kun he olivat hetken ajaneet, saapuivat he Euraniitylle. Siellä oli koko niitty täynnä valkeita hevosia, jotka alkoivat hirtua näille hevosille. Silloin pojat ymmärsivät, etteivät ne valkoiset hevoset olleet oikeita hevosia, vaan haltioita ja läksivät ajamaan takasin, mutta nyt eivät hevoset tahtoneet päästä enään ensinkään kulkemaan.¹⁸

Juhannusyön on usein mainittu olevan erityisen otollinen kaikenlaiselle taikuudelle, ja suuri määrä valkoisia hevosia vihjaa, ettei tilanne ole aivan tavanomainen. Kertoja ei kuitenkaan pidä tarpeellisena kuvailla

tapahtumia enempää, vaan toteaa yksinkertaisesti ”pojat ymmärsivät”. Vaikeus pois pääsemisessä vahvistaa, että yliluonnollisesta kokemuksesta todella oli kyse.

Tarinoita ja satuja on kerrottu ajanvietteeksi esimerkiksi pitkinä talvi-iltoina. Toisin kuin sadut, tarinat ovat kertoneet tositapahtumista, erikoisista, kummallisista, pelottavistakin. Tarinoiden totuutta vahvistivat usein niissä mainitut henkilöiden ja tapahtumapaikkojen nimet. Tarinat ovat usein sisältäneet ainakin epäsuoria opetuksia yliluonnollisesta (kodinhaltaa on kohdeltava hyvin; vainajia ei kannata kutsua leikillä; maahisten ruokaa ei pidä syödä), mutta samalla ne ovat opettaneet yhteisön sääntöjä (talon töissä on oltava huolellinen; kuolleita on kunnioitettava; metsään meneminen voi olla vaarallista).

Uskomustarinoiden on ajateltu kuvastavan kertojiensa uskomusmaailmaa, kansanuskkoa. Kansakoulunopettaja J. Tyyskä kirjoitti kansanroutousarkistolle kansanuskomuksista vuonna 1902: ”Hiittä, tonttua, haltijaa pelkäsi mies, joka tappelussa oli sankari.”¹⁹ Paradoksaalista kyllä, yliluonnollisiin olentoihin uskomista on aikanaan vahvistanut myös kristinoppi, sillä *Raamatun* vuoden 1642 käännöksessä mainittiin hiidet ja vuoden 1685 käännöksessä puhuttiin useammassa kohdassa kalevanpojista; katkismuksessa varoitettiin turvautumasta piruihin, noitiin, tonttuihin, metsän- tai vedenhaltioihin; aapisen ja virsikirjan rukouksissa ja virsissä pyydettiin suojelemaan mm. peikoilta. Seurakuntalaisen johtopäätös oli selkeä: ”Vai ei niitä ole pököjä, tonttuja, aaveita, haltijoita, möröjä, pörröjä ja itse piruja. Niin sanoo Lutheruskin ja kieltää niiltä apua etsimästä.”²⁰

Ei tarvitse olla erityisen syvällisesti perehtynyt sen paremmin fantasiakirjallisuuteen kuin kansanperinteeseenkään huomatakseen, että niistä löytyy paljon yhteistä. Kaikkein useimmin tällaiset yhtäläisyydet liittyvät fiktiivisiin, siis kuviteltuihin, olentoihin. Hyvin monella fantasiaolennolla on jollakin tavalla juuria kansanuskomuksissa. Haltiat, peikot, elävät vainajat, pirut, ihmissudet ja lohikäärmeet näyttävät olevan aivan kotonaan sekä fantasiassa että kansanperinteessä.

